

Абжапарова А.М.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНЫН ТООЛУУ РАЙОНДОРУНДАГЫ
ДАРЫ-ДАРМЕК ӨСҮМДҮКТӨРДҮН ТҮРЛӨРҮНҮН ЖОГОЛУУСУНА
АНТРОПОГЕНДИК ФАКТОРЛОРДУН ТААСИРИ**

Абжапарова А.М.

**ВОЗДЕЙСТВИЕ АНТРОПОГЕННЫХ ФАКТОРОВ НА ИСЧЕЗНОВЕНИЕ
ЛЕКАРСТВЕННЫХ ВИДОВ РАСТЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ГОРНЫХ РАЙОНОВ
ЮЖНОГО КЫРГЫЗСТАНА**

Abzhaparova A.M.

**ANTROPOLOGICAL INFLUENCE ON MEDICAL PLANTS SPREAD IN THE
MOUNTAINOUS AREAS OF SOUTH KYRGYZSTAN**

УДК: 502.58:633.88(575.25)

Бул макалада антропогендик факторлордун дары өсүмдүктөргө тийгизген таасири жана аларды коргоо маселелери каралган.

This article deals with the influence of antropological factors on medical plants and their protection problems.

Дары-дармек өсүмдүктөрүн жана башка жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу, ошондой эле аларды коргоо адамдын тиричилик иш аракетинде абдан чоң мааниге ээ. Жаратылышты рационалдуу пайдалануу бул – жаратылыш ресурстарын, анын ичинде өсүмдүктөр дүйнөсүн экономикалык пайдалуу максатта, илимий негизде, комплекстүү түрдө пайдалануу жана аларды коргоо, калыбына келтирүү түшүнүгүн билдирет.

Дары өсүмдүктөр, өсүмдүктөр дүйнөсүнүн составдык бөлүгүн түзүп, мамлекеттик деңгээлдеги сарамжалдуу колдонуу жана коргоо иш аракеттерине муктаж. Анткени, дары өсүмдүктөргө антропогендик иш аракеттин абдан күчтүү таасири тийгендиги сезилет. Акыркы жылдары айыл чарбачылык аянттарды өздөштүрүү, чоң көлөмдөгү өнөр жай курулуштарын куруу, суу сактагычтарды, электростанцияларды куруу, жайыттарды кеңейтүү сыяктуу адамдардын мындай чарбачылык иш аракеттеринин түрлөрү жапайы өсүүчү дары өсүмдүктөрдүн кескин кыскаруусуна алып келди. [3]

Системасыз колдонуунун натыйжасында республикада өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн санынын азайгандыгы байкалат. Жайлоолордогу жайыттарды туура эмес колдонгондуктан айылга жакын жайыттар өзүнүн табигый системасын жоготкон. Мына ушундай себептерге байланыштуу Кыргызстандын көп жерлеринде антропогендик факторлордун таасиринен өсүмдүктөр жоголуу чегинде турат.

Кыргызстандын түштүк-батышында Фергана, Чаткал жана Алай өрөөндөрүндө бийик тоо кыркалары жайгашкан. Тоо шартындагы дарылык типтеги дарак өсүмдүктөрүнүн түрлөрү бир топ аз санда болгондуктан, аларды интродукциялоо зарылчылыгы түзүлөт.

Ноокат районунун Кара-Кой улуттук жаратылыш паркында дарылык касиетке ээ болгон бир топ

перспективдүү дарак өсүмдүктөрүнөн чычырканак, долоно, карагат жана башка өсүмдүктөрдүн түрлөрү интродукцияланып өстүрүлгөн. Азыркы күндө бул өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн адамдардын чарбачылык иш аракеттеринин натыйжасында азайып бара жаткандыгы белгилүү. Натыйжада дарыя жээктеринде тик жарлардын пайда болушу менен башка өсүмдүктөрдүн да жуулуп кетишине алып келүүдө. Ошондой эле чөп түрүндөгү дарылык типтеги өсүмдүктөрүнүн түрдүк составынын акыркы жылдары азайып бара жаткандыгы байкалат. Анын себеби табигый факторлордон тышкары (тик жарлардын көбөйүшү, деңиз деңгээлинин бийиктиги, дарак өсүмдүктөрүнүн жыштыгы ж.б.), антропогендик мүнөздөгү таасирлердин: малдарды жаюу, чөп чабуу, өрттөрдүн болушу, кыюу жана башка себептердин болушу менен түшүндүрүлөт. Алсак, кийик от, суу кымыздыгы, сары чай чөп жана башка түрлөрдүн салыштырмалуу азайгандыгы белгилүү.

Кыргызстандын Түштүк жагындагы Бобуш-Ата, Фергана өрөөнүнүн адырлуу чөлдөрүндө көбүнчө шыбак, жарым бадал өсүмдүктөрү таралган. Доминанттары – чөл өсүмдүктөрү, фергана шыбагы (*Artemisia ferganensis*). Бул өсүмдүк жайында кургакчылыкка, кыштын күнү суукка адаптацияланган, башкача айтканда шыбак менен жарым бадалдардын вегетациялык мезгили кышкы сууктарга чыдамдуу келет. Мындай чөл өңдүү жерлерде жана кургак талаа экосистемасындагы ксерофилдик бадал сымал өсүмдүктөр өскөн жерлерде антропогендик факторлордун таасири интенсивдүү жүргөндүгү байкалат.

Чөл ландшафтында климат туруктуу болгондуктан дан өсүмдүктөрү көп эгилет. Кыргызстандын бардык территориясында деңиз деңгээлинен 700-3000 метрге чейин дан өсүмдүктөрүн эгүүгө болот. Ал эми шалбаалар орто жана бийик алкактарда альпы тоолоруна чейин жайгашкан. Орто тоолуу криофиттик шалбаалар Кыргызстандын территориясынын 18,14% территориясын ээлейт. Ар бир региондун өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар

Чөлдөрдүн территориясынын көбөйүшүнүн себеби адамдардын жана мал чарбачылыктын эсебинен да болуп жаткандыгы белгилүү.

Бийик тоолордо өскөн өсүмдүктөр ландшафтын өзгөрүүсүнө көз каранды. Системасыз көп кылымдар бою колдонуу өсүмдүктөрдүн катмарынын азаюусуна алып келген. Региондордо таксономикалык жана типологиялык ар түрдүүлүктөрдү азайткан. Контролсуз малды жайлоолорго чыгаруу, жолдордун, электростанциялардын, шахталардын, рудниктердин курулушу аридизацияга алып келет.

Адамдардын чарбалычылык иш аракеттери кээ бир фитоценоздордун түрлөрүнүн жок болуп кетишине алып келген. Ар бир биологиялык түр көп жылдык эволюциянын эсебинен ар бири өзүнүн генетикалык программасын түзүп алган. Ошол генетикалык программанын ичинде жаратылыштык адаптация дагы кирет. Ар бир түрдүн адаптация процесстери өзүнчө өтөт. өсүмдүктөрдүн бир түрүнөн көбөйүп же азайып кетиши ошол жердин шартына байланыштуу болот. Ошол түрдү изилдөө үчүн анын ареалын жакшы өздөштүрүү керек[4].

Мына ушундай ар түрдүү факторлордун таасиринен дары-дармек өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн азаюусун алдын алуу максатында белгилүү экономикалык механизмдерди түзүү, биологиялык жана ландшафттык ар түрдүүлүктү рационалдуу түрдө колдонуу жана сактап калуу үчүн төмөндөгүдөй иш чаралар жүргүзүлүүгө тийиш.

- корукка алынган территорияларды кеңейтүү жана ал территориялардын түйүнүн түзүү (уюлун түзүү);
- маанилүү ландшафттарды, экосистемаларды кайра калыбына келтирүү жана иштетүү;
- экосистемаларды коргоо боюнча илимий долбоорлорду жазуу жана аларды ишке ашыруу;
- питомниктерди уюштуруу, реабилитация борборун куруу;
- колдонуунун методдорун иштеп чыгуу;
- жергиликтүү калкты жаратылышка аяр мамиле жасап, маанилүү түрлөрдү жана экосистемаларды сактоого чакыруу;
- жандуу жаратылышты колдонууда нормативдерди түзүү;
- отун ресурстары менен элди камсыз кылуу үчүн токой плантацияларын уюштуруу;
- токой ресурстарын рационалдуу колдонуу жана сактоо.

Акыркы убакта глобалдык жылуулук климатынын таасиринен дарыялардагы суунун деңгээлинин кескин көбөйгөндүгү белгилүү. Бул тоолордогу мөңгүлөрдүн эриши жана жаан чачындын көп жаашына байланыштуу. Мындан сырткары, жаан чачындын көп болушу көптөгөн жерлердеги дары

өсүмдүктөрдүн жуулуп кетишине жана жерлердин эрозияга учуроосуна алып келүүдө. Демек, климаттын өзгөрүшүнүн себеби дагы жаратылыштагы дары-дармек өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн азайюусуна алып келет. Миллион жылдан бери өнүгүп келген жаратылыш системасы жер планетасынын көп жылдап жашоосуна жана туруктуулугуна жооп берет.

Дары-дармек өсүмдүктөрдүн дээрлик бардык түрлөрү абдан акырын калыбына келүүсү менен айырмаланат. Алардын жер үстүнкү бөлүгү орточо 3-8 жылда, тамыры 15-30 жылда калыбына келет. Ошондуктан дары өсүмдүктөр абдан аяр мамиле кылууну талап кылат.

Жоголуп бара жаткан жапайы дары-дармек өсүмдүктөрдүн түрлөрү өлкөбүздүн флорасынын башка өкүлдөрү сыяктуу эле коргоого муктаж. Сейрек кездешүүчү жана жоголуп бара жаткан өсүмдүктөрдүн түрлөрүн коргоо максатында мамлекеттик корук жайлар, ботаникалык заказниктер уюштурулган. Бирок атайын адистештирилген дары-дармек өсүмдүктөрдүн коруктары биздин өлкөдө жок [5]

Жашоодо өтө маанилүү болгон органикалык заттар, өсүмдүктөр тарабынан абадан көмүр кычкыл газын сиңирип кычкылтекти бөлүп чыгаруу аркылуу синтезделинет. Жер үстүндөгү жашоо тиричилигин негизги компоненттеринин бири өсүмдүк болуп саналат. өсүмдүктүн тирчиликке берген азык заты тамак-аш, мал чарбачылыгы үчүн тоют, өнөр жайында керектелүүчү сырьё, ар кандай ооруларды алдын алуу жана дарылоо үчүн дары дармек болуп саналат. Анткени өсүмдүктөрдөн дарылык касиети абдан жогору. Биздин табигый байлыгыбыз болгон өсүмдүктөр дүйнөсүнө этияттык менен мамиле кылууну дайыма эстен чыгарбашыбыз керек. Бул болсо, кийинки келечек муундардын таза генефондун сактоодо көптөгөн жетишкендиктерге жетүүгө үмүттөндүрөт.

Адабияттар:

1. Алтымышев А. Лекарственные богатства Киргизии Ф.1974
2. Лекарственные растения Н.И.Гринкевич Москва. «Высшая школа» 1991
3. И.А.Губанов., К.В.Киселева., В.С.Новиков Дикорастущие полезные растения Изд. Москва 1987.
4. Воцманова М.В. Лекарственные растения Киргизии. Ф.,1958.
5. Головкина А.Г. Растительность Киргизии. Ф.,1957.

Рецензент: к.б.н., доцент Акматов М.К.